

Тетяна Ляшенко

МУСУЛЬМАНСЬКІ ДЕРЖАВИ
І ПИТАННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ
(НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ)

У статті автор розглядає трансформаційні процеси в державах Центральної Азії, торкаючись питань безпеки в регіоні ЦА, міжнародного співробітництва та вибору ідеології для формування зовнішньої та внутрішньої політики.

Ключові слова: *Центральна Азія, регіональна безпека, релігійна доктрина, міжнародні організації, громадянське суспільство.*

T. Lyashenko. Muslim countries and the question of globalization

(In Central Asia). In this article the author examines the transformation processes in the countries of Central Asia, touching on security in Central Asia, international cooperation and the choice of ideology in the formation of foreign and domestic policy.

Keywords: *Central Asia, regional security, religious doctrine, international organizations, civil society.*

Центральна Азія набуває дедалі більшого значення в структурі міжнародних відносин, що насамперед зумовлено боротьбою за доступ до ресурсного потенціалу, значною мірою наявного в країнах регіону. Стратегічна важливість Центральної Азії викликає зацікавленість усіх геополітичних гравців та світового співтовариства в довготерміновій мирній та стабільній ситуації на її території.

Держави Центральної Азії усвідомлюють, що гарантування державної, а також регіональної безпеки безпосередньо впливає на стійкий розвиток країн та рівень життя населення. А ці взаємопов'язані проблеми неможливо вирішити зусиллями окремих країн, тому вони прагнуть до формування в регіоні колективних інститутів у сфері безпеки та регулюють свою участь в існуючих структурах.

Інтереси політичних акторів у регіоні можуть переплітатись і навіть не завжди збігатися, оскільки кожен учасник насамперед має на меті власні національні інтереси. Так, переформатування Шанхайської п'ятірки в ШОС викликала негативну оцінку НАТО. По-перше, через те, що в ШОС лідируючу роль зайняли Росія та Китай, який налаштований на протидію гегемонії США у світі. По-друге, з часом діяльність організації зосередилася на військово-політичному компоненті. Куратор по Центральній Азії директор НАТО з Євроатлантичної інтеграції і партнерства Т. Тунчер, відзначивши 4 ключові напрями співробітництва Альянсу з країнами Центральної Азії (підтримка операції в Афганістані; реформа військових установ та органів безпеки; цивільне планування, підключення до Інтернету цивільних об'єктів, боротьба зі стихійними лихами; ліквідація ракетного палива), заявив, що НАТО розраховує на

подальшу участь казахстанського батальйону «Казбат» у миротворчих операціях у центральноазійському регіоні та інших частинах світу, залежно від рішення уряду. Незважаючи на зміну урядів, у Киргизстані триває базування американської військової бази «Манас». На нашу думку, цей військовий об'єкт ще тривалий час перебуватиме на території Киргизії, незважаючи на «пропозиції» Росії відмовитися від нього. По-перше, розміщення замість американської бази російської не сприятиме стабілізації в країні; по-друге, щорічна рента за «Манас» – це 200 млн дол. США, що становить 60% прибутків бюджету країни.

Хоча принципи демократії універсальні і мають діяти повсюдно, проте Заходу слід утримуватися від бажання виступати в ролі «старшого брата» стосовно б країн Центральної Азії, адже ті мають свою історію, менталітет і свій шлях розвитку. Тому просте накладання західних демократичних шаблонів на центральноазійські реалії не принесе користі, а в гіршому випадку, викличе негативну зворотну реакцію. Усвідомлення цього приходить не лише до політиків та політологів з центральноазійського регіону, але й до представників Заходу. Так, М. Олкот навіть висловлює думку, що НАТО слід більше рахуватися з інтересами ШОС та ОДКБ у регіоні ЦА.

Знищення зовнішньої загрози з боку Афганістану переорієнтувало акценти дотримання безпеки в центральноазійському регіоні із зовнішнього аспекту на внутрішній. Внутрішні проблеми держав регіону складаються загалом у загальнорегіональний комплекс питань, які потребують вирішення. «Практично можна скласти нескінченний перелік, – пише експерт з Таджикистану М. Раджабов, – потенційних або реально існуючих ризиків і загроз у галузі безпеки, а також проблем, що вимагають уваги» [1], в економічній, політичній, соціальній, духовно-культурній, екологічній та інформаційній сферах і відображають стан регіональної безпеки в ЦА. Кожна проблема по-своєму деструктивна для регіональної безпеки ЦА і має власну специфіку.

Тероризм і екстремізм у Центральній Азії являють собою складні і багатоаспектні явища, що містять політичний, економічний, соціальний, кримінальний, військовий компоненти. Їх можна розглядати і в категоріальному плані,

і як політичні дії, спрямовані проти окремих людей, лідерів, державних чи інших установ, і як діяльність нелегальних інститутів, що забезпечують фінансування терористичних організацій. І хоча екстремізм і тероризм в регіоні мають місцеве підґрунтя і власні внутрішні причини, вони пов'язані з ідейними екстремістськими течіями за межами регіону, а терористичні організації ЦА вписані в міжнародні терористичні структури.

Наприкінці 90-х років у регіоні помітно активізувався Ісламський рух Узбекистану (ІРУ), що організаційно оформився в 1995 р. і виступав за насильницький шлях створення шаріатської держави. Керівником ІРУ став Т. Юлдашев, штаб-квартира спочатку перебувала в пакистанському місті Пешаварі, а потім була переведена в Кабул. Вперше ІРУ заявив про себе в 1999 р., влаштувавши 16 лютого серію терористичних актів у Ташкенті. В 2000–2001 рр. бойовики організації двічі вторгалися в Сурхандар'їнську область Узбекистану й у Баткенську область Киргизії. В 2001 р. виникла реальна загроза розгортання широкомасштабних партизанських дій ісламістів проти Узбекистану. У ході бойових дій на афганській території ІРУ зазнав великих втрат, більшість його баз на півночі Афганістану було ліквідовано.

Партія Ісламського Відродження – «Хізб ут-тахрір», яка, починаючи з 2002 р., особливо активно діє в Узбекистані й Киргизії, має десятки тисяч прихильників, широку мережу нелегальних і легальних організацій і нині більш впливова й небезпечна для влади, ніж ІРУ.

«Хізб ут-тахрір» проповідує об'єднання мусульман усього світу в єдиний халіфат, вважаючи західну демократію неприйнятною для послідовників ісламу. Хоча погляди членів цієї організації являють собою різновид радикального ісламу, цю організацію не скрізь визнають екстремістською. Влада не довела причетність «Хізб ут-тахрір» до терактів. Члени цієї партії офіційно й привселюдно засуджують насильницькі методи боротьби, а халіфат, на їхню думку, може бути створений лише тоді, коли до цього буде готова більшість мусульман.

Особливість поширення радикальних ісламських течій у регіоні пов'язана з тим, що більша частина з них

знаходить живильний ґрунт не стільки за кордоном (в Афганістані, Пакистані або на Близькому Сході), скільки всередині самих центральноазійських суспільств. На тлі соціальної кризи, убогості, безробіття й безправ'я чималої частини населення (особливо сільського) в окремих республіках популярність партій радикального ісламу швидко зростає.

Подібні соціальні методи широко використовуються не тільки «Хізб ут-тахрір», але й іншими місцевими радикальними рухами, зокрема організацією «Акрамійя», що набула широкої популярності після трагічних подій у травні 2005 р. в узбецькому місті Андижані.

Якщо врахувати, що однією з найважливіших умов збільшення політичної ваги якогось чинника в очах «протестного електорату» є різке зниження рівня його матеріального існування, а також відсутність у нього мотивацій та реальних можливостей для участі в соціально-економічних і культурних програмах, ініційованих чинною владою, то до певної міри можна допустити перспективи приходу до влади лідерів ісламських політичних структур та груп. У подібній ситуації політичний іслам, апелюючи до традиційних духовних цінностей, може запропонувати суспільству альтернативний шлях – більш пуританський і суворий, але й більш справедливий стосовно всіх членів суспільства.

Не всі дослідники схильні надавати великої ролі ісламському фактору в країнах Центральної Азії: «На території Центральної Азії ніколи не було ісламської держави... На чолі центральноазійських держав завжди стояли світські правителі. Центральна Азія з точки зору традицій управління ніколи не була ісламським регіоном. Центральноазійські політичні системи орієнтувалися на шаріатські закони, які були покликані регулювати соціально-правові взаємини. Але це не можна назвати політичним інститутом або силою» [2, с. 104].

Низка учених взагалі заперечує загрозу ісламського екстремізму в Центральній Азії. Політолог з Великої Британії Г. Тазміні відкидає можливість радикалізації ісламу в Центральній Азії. На його думку, поширення радикальних форм ісламу неможливе через такі причини: 1) 98% мусульман Центральної Азії – суніти, що обмежує

вплив ісламських радикалів Ірану; 2) відроджується суфізм – одна з найбільш толерантних течій в ісламі, який сприймає догмати буддизму, шаманізму, християнства та відкидає ідею політичного використання віри; 3) для багатьох іслам – лише культурна традиція. «Ісламські зв'язки сильно переоцінюються, тоді як родоплемінні, етнічні, мовні та національні розбіжності недооцінені. Ці розбіжності не обов'язково заступають шлях спільній ісламській діяльності, але вони значно уповільнюють або навіть перешкоджають розвитку радикального ісламського руху» [3].

А узбецький дослідник М. Хаджимухамедов ісламський фактор в Узбекистані характеризує «як інститут, що визначає або формує моральні норми, яких люди дотримуються в побуті. ...в Узбекистані іслам не сприймається як спосіб вирішення політичних або економічних питань. Іслам в Узбекистані завжди був сферою духовного життя, сферою моральних норм та поведінкових установок» [2, с. 102–103].

Особливістю регіону є те, що влада центральноазійських країн не завжди обґрунтовано звинувачує екстремістські організації як головну загрозу.

Насамперед, основними проблемами регіону, що сприяють поширенню екстремістських рухів та тероризму в Центральній Азії, можна вважати:

- погіршення соціально-економічного стану країн регіону, що пов'язано як з внутрішніми проблемами, так і з світовою економічною кризою і, у свою чергу, викликає:
 - поширення бідності, гальмування реформ;
 - наркотрафік, існування якого має прямий та зворотний зв'язок з дестабілізацією ситуації. Активність міжнародних мереж торгівлі наркотиками, людьми, зброєю створює сприятливий ґрунт для екстремізму і тероризму в регіоні.

Окрім соціальних причин, важливими причинами поширення впливу екстремістських течій і тероризму дослідники з Центральної Азії вважають:

- суперечності між секуляризмом світських режимів ЦА і політичним ісламом. Важливо відрізнити конструктивну роль, яку іслам, ісламські цінності та організації відіграють у суспільстві, і загрози, які виходять від нелегальних політичних організацій, що використовує іслам в ідеологічних цілях;

- репресивна реакція урядів на опозиційну діяльність.

У будь-якому разі, протистояти радикальному ісламу можна лише за виконання двох умов. Перша з них полягає в оперативному поліпшенні матеріального і соціального становища всіх прошарків населення. Таким чином, основним напрямом має стати захист політичних, економічних і соціальних прав пересічних громадян, упорядкування та лібералізація взаємин між владою і суспільством, формування національного «середнього класу», знищення умов для існування корупції, запровадження рівної для всіх груп населення і владних структур відповідальності перед законом та ін., що створить реальні передумови для побудови громадянського суспільства. Між іншим, усі ці умови повністю збігаються з основними постулатами (як з мирськими, так і з трансцендентними), декларованими представниками мусульманської умми (громади) та її лідерами як угодні волі Аллаха.

Не меншою, ніж екстремізм і тероризм, окремою загрозою для країн Центральної Азії є незаконний обіг наркотичних засобів. Починаючи з кінця 90-х рр. ХХ ст., регіон ЦА став головним маршрутом наркотрафіку для західних і східних ринків. У регіоні спостерігається подальше зміцнення наркотичної «піраміди», яка щорічно охоплює нові мільйони жертв. У її основі – гігантські макові поля в Афганістані, широка мережа дилерів (нелегальних кур'єрів) і відпрацьовані маршрути наркотрафіку через Центральну Азію в Росію і Європу. За підрахунками російських експертів [4], обсяг важких наркотиків (героїну), що пройшов за 2005 – першу половину 2006 р. через регіон, виріс до 527 тонн. Згідно з міжнародними оцінками у 2008 р. через територію країн Центральної Азії було перевезено приблизно 121 т героїну та 293 т опію. У 2009 р., за даними Управління з наркотиків та злочинності ООН, загальносвітовий обсяг виробництва героїну становив 657 т. За оцінками експертів, близько 25% усього афганського героїну щорічно вивозиться через Таджикистан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан та Казахстан до Росії [5].

17–18 вересня 2008 р. в Парижі відбувся форум ЄС – Центральна Азія з питань безпеки. В ході форуму та зустрічі міністрів Трійка ЄС – Центральна Азія обговорювалися питання співробітництва між ЄС та державами Центральної Азії в галузі освіти, навколишнього середовища

та водних ресурсів, прикордонних зон, боротьби з наркоторгівлею, а також проблеми енергетичної безпеки. Співробітництво з водних питань, наприклад, було внесене до прийнятої у 2007 р. стратегії ЄС щодо Центральної Азії. Обсяг фінансової підтримки країн Центральної Азії з боку ЄС виріс майже вдвічі на період 2007–2013 років – до 750 млн євро. Однак експерти вважають, що про повне вирішення водних проблем регіону говорити поки що зарано. На думку німецького експерта з екологічних питань Й. Дінкелакера, розв'язати це питання найближчим часом не вдасться: «Швидкого компромісу у вирішенні багатьох спірних питань не бачу, але це ще один крок вперед у потрібному напрямі».

Система міжнародних відносин країн Центральної Азії з 2010 р. інституційно оформила ще один напрям. Так, на черговому саміті глав держав тюркомовних країн, який відбувся 15–18 вересня 2010 р. у Стамбулі, було прийнято рішення про створення нової міжнародної організації – Ради співробітництва тюркомовних країн (РСТК), до якої увійшли Туреччина, Азербайджан, Казахстан та Киргизстан. Ці країни підписали Заключну декларацію саміту та Статут організації. У зв'язку зі своїм нейтральним статусом Туркменістан не приєднався до РСТК. Узбекистан з 1998 р. не бере участі у подібних зустрічах. Формальною причиною цього називають конфлікт країни з Туреччиною стосовно діяльності в Узбекистані ісламського руху турецького дисидента Ф. Гулена. Як заявив заступник міністра закордонних справ Казахстану Н. Єрмекбаєв, «метою цієї угоди є створення правової бази для зміцнення та розкриття велетенського потенціалу добросусідства, єднання та співробітництва між тюркомовними державами та їхніми народами» [6].

У рамках РСТК створений дорадчий орган – Рада старійшин. Секретаріат перебуватиме у Стамбулі і матиме власний бюджет. Турецька сторона фінансуватиме роботу секретаріату протягом перших трьох років, також громадянин Туреччини буде першим генеральним секретарем РСТК. У ході саміту були досягнуті домовленості країн розвивати торговельно-економічне співробітництво і з цією

метою створити Ділову раду тюркомовних країн, а також розглянути питання створення спільного банку та страховальної компанії. Окрім цього, голови чотирьох країн висловили намір розвивати співробітництво в культурно-гуманітарній галузі та сфері освіти. В цьому контексті Астана проголошена столицею тюркської культури у 2012 р.

У зв'язку з цим можна передбачити ще більше поглиблення стосунків між країнами цього новоутвореного союзу. Провідну роль, скоріш за все, відіграватиме Туреччина. Показово, що саміт став першим заходом, на якому робочою мовою була турецька (раніше це була російська та англійська). Вже сьогодні, окрім торговельно-економічного та культурного співробітництва, серед пріоритетних напрямів співробітництва РСТК визначаються питання у сфері енергетики та транспорту. В тому числі можливості транспортування туркменського газу в Європу через територію Туреччини, варіанти його доставки в рідкому вигляді, питання розділу шельфу Каспійського моря, залучення Казахстану до магістрального нафтопроводу Баку–Тбілісі–Джейхан, введення в експлуатацію залізниці Баку–Тбілісі–Карс з подальшим налагодженням залізничного сполучення між Стамбулом та Астаною.

Необхідно звернути увагу на такий аспект співробітництва з мусульманськими державами, коли на перший план будуть виходити проблеми затвердження істинних ісламських цінностей, які повинні стати ідейною альтернативою екстремізму, що виступає під гаслами ісламу. Тобто регіональна безпека – це такий стан, коли для об'єкта регіональної безпеки, тобто для держав Центральної Азії, створені всі умови захисту та розвитку, опрацьовані механізми з передбачення ризиків та запобігання їм.

За системної трансформації, що відбувається в країнах Центральної Азії, неминучі ризики та загрози – як військові й економічні, так і ідеологічні. Відторгнення західних цінностей демократії у широкого загалу, наприклад, є результатом нав'язування шаблонів західної демократії без урахування національного менталітету та способу життя. Це призводить до загального розчарування в суспільстві в ідеях західної моделі, прав людини,

політичних свобод. Один із прикладів – ситуація, що складається в Киргизстані, де світські політичні еліти, не маючи інших альтернатив розвитку національної держави, за досить високого рівня корупції, втратили авторитет серед населення.

Ще одним питанням порядку денного трансформаційних процесів у країнах центральноазійського регіону залишаються суперечки про те, чи є ліберальні цінності притаманними лише західній цивілізації або ж вони задають парадигму розвитку загальнолюдського прогресу. Ці суперечки триватимуть ще довго, тому що історична реальність дає підстави для найрізноманітніших відповідей на це питання. Центральноазійський регіон став ще одним полігоном для здійснення грандіозного соціального експерименту, а саме – впровадження демократичних стандартів у своєрідному, східному за своїми характеристиками, соціокультурному середовищі. Не випадково деякі політологи вважають можливим говорити про «громадянське суспільство незахідного типу». Як зазначає Ш. Йовкочев, «іслам значною мірою обумовлює культуру, звичаї, традиції, спосіб життя, але найголовніше – практику самоврядування жителів регіону, що складалася сторіччями. Сьогодні його значущість особливо зростає, що відбивається на формах та інших аспектах процесу демократизації, становлення та розширення інститутів громадянського суспільства, наприклад, через зростання НУО, в тому числі релігійних, добровільних спілок. Під впливом моральних цінностей ісламу, які передаються з покоління в покоління, формується не лише культурно-історичне мислення, але й новий тип політичного мислення, що сприяє створенню основ громадянського суспільства [7].

Навряд чи ліберальні цінності є надбанням лише західних демократій. Проте «реалії сучасного політичного процесу в країнах Сходу застерігають від наївної ейфорії (у дусі Ф. Фукуями) з приводу переможної ходи ліберальної демократії. Щоб потім не отримати гірко розчарування у зв'язку з несправданими надіями, необхідний серйозний аналіз об'єктивних перешкод на шляху демократизації центральноазійських суспільств» [8].

Однією з таких перешкод може сприйматися і посилення позицій ісламу як структуроутворюючого елементу місцевого соціуму. Загально визнано, що ісламська релігійна доктрина не сприяє затвердженню базових принципів і цінностей громадянського суспільства як «союзу індивідуальностей», що володіє ефективними важелями впливу на структури влади. Іслам як релігійна система відрізняється конкретністю й самодостатністю. Не випадково мусульманський світ проявляє менші адаптаційні здібності стосовно соціальної трансформації. Варто визнати, що історія поки не дала прикладів побудови повноцінного громадянського суспільства в ісламській країні. Навіть у Туреччині, яка орієнтується на європейські стандарти, суттєво просунулася по шляху модернізації, упевненість в успішності впровадження демократичних принципів похитнулася після успіхів ісламістів на парламентських виборах.

Більші можливості для демократизації суспільства скоріш за все є у тих центральноазійських країн, структуроутворюючі етноси яких піддалися ісламізації відносно недавно (за історичними мірками). Йдеться, насамперед, про Казахстан і, особливо, Киргизстан, суспільства яких більш відкриті для новацій і запозичень ззовні.

Набагато суттєвішою, ніж ісламський фактор, обставиною, що перешкоджає зміцненню основ громадянського суспільства в Центральній Азії, є бідність основного загалу населення. Як відомо, громадянське суспільство – продукт самоорганізації вільних і забезпечених громадян. Без останньої умови усі міркування про перехід до демократичної системи виявляються значною мірою умоглядними й гіпотетичними. Парламентська демократія для бідних країн є розкішшю й формальним атрибутом, а доля парламенту часто залежить від доброзичливого (або, навпаки, недоброзичливого) ставлення до нього президента. До того ж, «питання про демократію в регіоні є не лише питанням про політичні цінності або форми правління, це і питання про самоідентифікацію націй. А для республік і народів Центральної Азії питання про національну демократію трансформується в питання про регіональну демократію» [9, с. 158].

1. Раджабов М. Проблемы региональной безопасности в Центральной Азии на пороге XXI века /М. Раджабов // Навигатор (Казахстан) [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.navi.kz/oldnavi/articles/pdsouthfr301100a.shtml>
2. Хаджимухамедов М. Центральноазиаты не жили в исламском государстве никогда / М. Хаджимухамедов // Средняя Азия: андижанский сценарий? : Сборник. – М. : Европа, 2005. – 192 с.
3. Социальные и гуманитарные науки // Востоковедение и африканистика. – 2002. – № 2. – С.45–53.
4. Лунев С. И. Азиатский центр мусульманской дуги / С. И. Лунев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/?numid=14&article=662>
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.inosmi.ru/infographic/20100629/160947003.html>
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.1news.az/world/20101002010931974.html>
7. Евкочев Ш. Модернизация общества и проблема преемственности власти в мусульманских странах / Ш. Евкочев // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 2. – С. 19–20.
8. Курныкин О. Гражданское общество в Центральной Азии: проблемы и перспективы становления / О. Курныкин // Центральная Азия и культуры мира. – 2000. – №1.
9. Толипов Ф. Узбекистан: советский синдром в государстве, обществе, идеологии / Ф. Толипов // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №. 6 – С. 139–150.